

Maciej Falski

Sveučilište u Varšavi

ORCID 0000-0002-5610-5608

mfalski@uw.edu.pl

Hrvatska i kulturni transferi u posthabsburško doba. Uvod u problematiku

Sažetak: U tekstu se problematiziraju kulturni transferi, kao relevantan pojam za opisivanje dinamike društvenih procesa. Osobito u slučaju multietničkih država, kao što su bile Austro-Ugarska Monarhija i Kraljevina Jugoslavija, pojmovlje koje proizlazi iz društvenih i političkih praksi nacionalnih država, nije relevantno. Postavlja se pitanje promjena u kulturnom polju nakon pada Austro-Ugarske. U procesu političke promjene akteri u književnom i lingvističkom polju pokušavaju pratiti premještanje težišta od bivših centara moći prema novima. Tekst pokušava pružiti novi model interpretacije tih procesa, a ujedno uvodi u složenu problematiku zbornika.

Ključne riječi: kulturni transferi, Austro-Ugarska, međuratno razdoblje, društvene prakse

U povijesnoj i književnopovijesnoj periodizaciji 1918. godina doživljava se kao stanovita cezura odnosno vremenski orijentir promjene. Bez sumnje, posljedica kapitulacije centralnih velesila slom je dotadašnjega višestoljetnog europskog poretka i potreba uspostavljanja nove političke organizacije na kontinentu. Nestanak Austro-Ugarske Monarhije u središtu Europe oslobodio je prostor za ekspresiju emancipacijskih nacionalnih pokreta, ali ujedno i za sukobe koji su dosad bili relativno utišani zbog dominacije Beča i Budimpešte. Na jugu bivše Monarhije niknula je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je proglašena, donekle, iz nužde, a na ideološkom planu naslanjala se na pokrete aktivne na hrvatskom i slovenskom prostoru od polovice XIX. stoljeća i donosila je nadu života u vlastitoj državi. Ne samo politička povijest, već i sinteze književne povijesti, prikazuju 1918. kao prekretnicu i početak takozvanoga međuratnog razdoblja, izdvojenoga u zasebno kulturno razdoblje.

Iz perspektive društvene povijesti, međutim, s pravom se može postaviti pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta na području kulture, prisjećajući se da je simbolička vremenska granica ujedno i način stvaranja interpretacije prošlosti u poželjnom pravcu. Periodizacija kulturnih razdoblja uvijek je upitna jer nastaje u određeno vrijeme u određenim sredinama. Dovoljno se prisjetiti

koliko su se ilirci trudili prikazati svoje djelovanje kao svojevrsan početak, te da se kasnije, čak i do našeg doba, djelovanje Ljudevita Gaja interpretiralo kao prekretnica, pa čak i samonikla pojava. Najnovija istraživanja na tom polju otkrivaju, pak, kontinuitet u odnosu na takozvano predilirsko doba.¹ Primjera je bezbroj, od mitologizacije bitke na Kosovu polju u srpskoj imaginarnoj povijesti do partizanskog mita revolucije, stvaranoga i službeno nametanog od 1945. u Jugoslaviji. Simbol početka i prekretnice uvijek skriva određeni diskurs, a njegova je zadaća podupirati interpretaciju prošlosti i postaviti temelje interpretaciji budućeg razvoja.²

Lakše je odrediti simboličke granice političkoj povijesti, gdje igraju ključnu ulogu u legitimizaciji novog poretka. Proglašenje nove države 1. prosinca 1918. stvorilo je okvir za promjene i nove uvjete javnog djelovanja; politički se centar moći premjestio po prvi put u hrvatskoj povijesti u Beograd, koji počinje igrati ulogu glavnog grada Kraljevine, dok su do rata tu ulogu imali Beč i Budimpešta. Čini se da se prekretnički značaj te godine dosljedno naglašava istodobno u zajedničkoj jugoslavenskoj povijesti, kao i s nacionalnog gledišta. U prvoj se interpretaciji isticalo ostvarivanje „vlastite“ države i stvaranje slobodnoga zajedničkog prostora nakon dokinuća dominacije stranih velesila, Njemačke i Mađarske. U drugoj se, pak, naglašavao ulazak – u upitnim okolnostima – u političku zajednicu čiji se okvir smatrao opasnim za opstanak hrvatskog suvereniteta. U obama slučajevima Austro-Ugarska kao da nestaje s vidika iza zatvorenih vrata svršene prošlosti, vraćajući se jedino kao avet u Krležinim djelima. Međutim, kad se uzima u obzir kulturološka perspektiva i društveni procesi, dojam prekretnice i početka postaje upitan.³

S pravom se može sumnjati u jednoznačnost vremenski uvjetovanih simbola i postaviti pitanje kontinuiteta i diskontinuiteta kulturnih praksi. Glavni je problem, na koji se osvrće većina autora i autorica zastupljenih u monografiji, promjena političkih centara nakon 1918. Drugim riječima, pita se što se mijenja u društvenom polju premještanjem centra političke, ali i ekonomske i, donekle,

¹ Simboliku početka u narativu iliraca opisala je Maria Dąbrowska-Partyka u članku: *Semioza „początku“ a modelowanie procesu historycznoliterackiego*, u: ista, *Świadectwa i mistyfikacje*, Kraków 2003, 47–68.

² Jurij Lotman je u jednom od svojih eseja naglasio ulogu početka u semiotičkom procesu. Lotmanova se interpretacija odnosila na tekst, ali s pravom je možemo primijeniti i na interpretaciju povijesnog procesa, odnosno narativa koji stvara jednu proširenu vrstu teksta upravo u semiotičkom smislu. J. Lotman, *O modelującym znaczeniu „końca“ i „początku“*, u: *Semiotyka kultury*, ur. E. Janus, M. R. Mayenowa, Warszawa 1977.

³ O širem kontekstu promjene u gledanju na Austro-Ugarsku pisala je Catherine Horel, isto tako kao o uspostavljanju perspektive u kojoj se potonula Monarhija opisivala kao glavni krivac i tamnica naroda. C. Horel, *Introduction. La fin de l'Autriche-Hongrie: réflexions sur l'Europe centrale après 1918*, „Les cahiers Irice“ 13 (2015) 1, 5–19.

kulturne moći u Beograd. Znači li to prekid dosadašnjih veza, odustajanje od već uhodanih staza, ili se, pak, može uočiti kontinuitet otprije ustaljenih obrazaca društvene mobilnosti? Problem je složen, i ne odnosi se samo na djelovanje pojedinaca nakon 1918., već i na oblikovanje predodžbe „vlastitog“ prostora u sferi imaginarnih praksi. Dobro je opisana uloga predodžbi u društvenoj slici semantički obilježenog prostora. Imaginarni koncept vlastitog prostora smatra se važnijim čak i od realnoga političkog područja koje pripada određenoj zajednici, i ključan je za definiranje identiteta, a ujedno i političkih ciljeva.⁴ U hrvatskom je slučaju ogromnu ulogu odigrao pojam Trojedne Kraljevine, koji je opisivao zamišljen nacionalni prostor unatoč realno postojećim administrativnim podjelama.⁵ Poznato je i da se terminima poput Mediteran ili Balkan koristi prvenstveno kao semantičkim skupovima koji, opisujući prostor, upisuju u njega određene konotacije, i tako pozicioniraju pošiljatelja poruke u društveni kontekst. Važno je, stoga, pokrenuti raspravu o tome je li se nakon 1918. dogodila promjena upravo u društvenim predodžbama vezanim za položaj Hrvatske, odnosno, je li imaginacija išla ukorak s politikom.

Pojam kulturnih transfera pomaže u potrazi za odgovorom na tako postavljeno pitanje. On se, ponajprije, odnosi na fenomen difuzije ideja i znanja, ključan za razumijevanje bilo koje kulturne sredine,⁶ a tim više onih policentričnih i višekulturnih, što je hrvatski slučaj i u Austro-Ugarskoj, i u Kraljevini SHS. Upravo je politički policentrizam i višestruka povezanost karakterizirala prostor na kojem su bili aktivni hrvatski intelektualci, umjetnici i kulturni radnici u objema državama. Primjer profesionalnih biografija arhitekata pokazuje da je mobilnost osnovni pojam u području njihova djelovanja, i to ne samo u osobnoj dimenziji, u smislu stjecanja profesionalnoga iskustva i stručne spreme u različitim sredinama, već i što se tiče prijenosa znanja, tehnologija, umjetničkog ukusa, utjecaja na prostor.⁷ Značajno je, na primjer, upravo u odnosu na arhitekturu, formiranje zajedničkoga umjetničkog izraza na području Austro-Ugarske, a tako

⁴ Eugen Weber, u paradigmatskom eseju uvrštenom u čuveni ciklus *Les Leux de mémoire*, opisuje upotrebu pojma *l'Hexagone* [dosl. šesterokut], koji se od početka 60-ih godina počeo koristiti kao sinonim za Francusku paralelno s procesom dekolonizacije – oblik šesterokuta, naime, odgovarao je francuskim državnim granicama u Europi, na koje je svedena nekadašnja imperijalna velesila. E. Weber, *L'Hexagone*, u: *Les lieux de mémoire* 3, ur. P. Nora, Paris 1997, 1171–1190.

⁵ Usp. A. Kobylińska, M. Falski, M. Filipowicz, *Obcy czy obywatel? Słowianie a przemiany konstytucyjne w monarchii habsburskiej w latach 1860–1861*, Kraków 2015, 71.

⁶ Usp. Z. Blažević, *Kulturni posrednici i kulturni transferi u ranom novom vijeku – Janez Vajkard Valvasor i Pavao Vitezović Ritter*, u: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Kruheka*, ur. M. Karbić et al., Zagreb 2014, 279–297.

⁷ Sjajan primjer arhitekata aktivnih na području Hrvatske i umreženih unutar austrougarskih relacija opisuje Dragan Damjanović u knjizi *Otto Wagner i hrvatska arhitektura*, Zagreb 2020.

i dominantna uloga takvih centara, kao što su bili Prag, Beč i München.⁸ Sjever Monarhije i jug bili su višestruko povezani posredstvom (uglavnom) čeških investitora i arhitekata, dok su se hrvatski budući arhitekti i inženjeri vrlo često utjecali u Prag i Beč da bi stekli znanje, kontakte i ugled.

Što je također značajno, pojam se transfera usmjerava na dinamičnost društvenog polja. Pomaže u razumijevanju različitih pravaca mobilnosti i difuzije; upravo procesualnost suzbija jednoznačan dominantni položaj graničnih simbola. U kulturnim tijekovima teško da postoje čvrste i neumoljive granice. Predodžba transfera sugerira preuzimanje, presađivanje, ali i kasnije slobodno prerađivanje određenih kulturnih i ideoloških sadržaja.⁹ U hrvatskoj književnoj povijesti govori se o dvama najznačajnijim centrima formiranja modernista, Pragu i Beču, iako je Antun Gustav Matoš, kao predvodnik te generacije, proveo više godina u Beogradu, što je utjecalo na njegov (ne samo) književni profil. Generacija palitelja mađarske zastave iz 1895. protjerana je upravo u spomenutu austrijsku i češku prijestolnicu, dok su mlađi, Miroslav Krleža i August Cesarec, jedno vrijeme tražili kontakte i svoje mjesto u novome glavnom gradu, u srpskoj/jugoslavenskoj sredini kada su ih dočekale nepravilike u Zagrebu. Boravak u drugoj sredini neupitno donosi promjenu u subjektu i njegovu retroaktivnom djelovanju na okolinu, što još jednom pokazuje temeljni značaj kategorije transfera.

Navedenim je primjerima cilj pokazati mozaičnu sliku kulturnih obilježja, povezanu s hrvatskim iskustvom u objema državama. Jasno je, također, da se to hrvatsko iskustvo ne može razumjeti isključivo u granicama hrvatskoga političkog prostora. Trojedna Kraljevina, ili današnje granice Hrvatske, nisu dovoljne ni za formiranje, ni za kulturnu, ideološku i umjetničku ekspresiju pojedinaca koji su djelovali u javnom prostoru. Kako je sjajno predočio A. G. Matoš u jednom od svojih briljantnih eseja, autarkična narodna kultura ili ne postoji, ili je krajnje uboga i repetitivna.¹⁰ To nam još jednom dokazuje da je pitanje kulturnih transfera u širem prostoru itekako relevantno za opisivanje i shvaćanje jednoga kulturnog razdoblja hrvatske, ali time i srednjoeuropske povijesti. Ujedno i osporavanje 1918. godine kao prekretnice opravdava upotrebu odrednice „posthabsburško doba“ ne samo u temporalnom već i kvalitativnom

⁸ Usp. *Architects and Their Societies. Cultural Study on the Habsburg-Slavic Area (1868. – 1938.)*, ur. A. Kobylińska, M. Falski, Warszawa 2021.

⁹ U principu, pojam se kulturnih transfera u filološkoj znanosti koristio za opisivanje dinamike i ujedno je omogućavao proširivanje polja discipline i uključivanje elemenata drugih polja, kako što je povijest i/ili ekonomija. Dinamika i polidimenzionalnost stoje također u fokusu istraživanja ovog zbornika. Usp. H.-J. Lüsebrink, *Les Transferts Culturels: Théorie, Méthodes d'approche, Questionnements*, u: *Transfert: Exploration d'un champ conceptuel*, ur. P. Gin, N. Gozer, W. Moser, Ottawa 2014, 25–48.

¹⁰ A. G. Matoš, *Narodna kultura*, u: *Sabrana djela*, sv. 14: *Vidici i putovi. Naši ljudi i krajevi*, ur. D. Tadijanović, Zagreb 1973, 267–271.

smislu. Prostor se bivše Monarhije opisuje i kao postimperijalni s dominantnim procesom disolucije dosadašnjih interakcija i razmjene, ne samo u području ekonomije, kako piše Ravi Abdelal, već u gotovo svim drugim vidovima društvenih aktivnosti. Svakako, dominantna je, prema navedenom autoru, „nacionalna mobilizacija“, prisutna u javnom životu nekoliko dekada prije Prvoga svjetskog rata.¹¹

Posthabsburško opisuje razdoblje nakon pada Monarhije, no još uvijek obilježeno njezinom prisutnošću, baštinom cijeloga jednog civilizacijskog kruga, iza kojega, s uvjerenjem u to, ne stoje toliko ideologije i/ili politički projekti, već određeno kulturno-formativno iskustvo i, prije svega, zajednički centri i zajednički otvoren kulturni prostor. U nekim radovima odrednica se *posthabsburško* odnosi na određen tip države, koja čuva habsburški pristup nacionalnom pitanju i građanskom sudjelovanju u javnom životu; najčešće je u pitanju Čehoslovačka, međutim, i Kraljevina SHS (kasnije Jugoslavija) mogla bi se smatrati nasljednicom Austro-Ugarske, pogotovo glede njezine integracije dobrog dijela te komplicirane situacije u odnosu na etničko, vjersko i participativno pitanje.¹² Zagreb, koji se već mogao smatrati nacionalnim središtem, nije imao dovoljan kapacitet centralizacije u odnosu na ostale centre. Biografski i kulturnopovijesni argumenti opravdavaju propitivanje kulturnih transfera u jednom razdoblju koje se može smatrati prijelaznim, a koje je obilježeno najvažnijim dostignućima Julija Benešića u pogledu njegova hrvatsko-poljskog aktivizma, i stoga je upravo Benešićeva figura bila dobar poticaj istraživanju potencijala naslovne problematike.¹³

Značajno je što se kulturni transferi, doduše ne eksplicitno, spominju kao samorazumljiva vrijednost, čak i ontološka pretpostavka u književnopovijesnom kontekstu takozvane starije hrvatske književnosti (i kulture uopće), dok se istraživači, kao i sami sudionici novijeg doba ustrajno trse očuvati čvrste granice toga

¹¹ R. Abdelal, *Purpose and Privation: Nation and Economy in Post-Habsburg Eastern Europe and Post-Soviet Eurasia*, „East European Politics and Societies“ 16 (2002) 3, 898–933.

¹² Vidi raspravu o posthabsburškom nasljeđu u političkom smislu u: P. Ther, *Czechosłowacja jako państwo pohabsburskie. Rozważania o ciągłości dziejów przed i po 1918 roku*, „Kwartalnik Historyczny“ 2 (2018), 529–537.

¹³ Ta je višeautorska monografija nastala velikim dijelom na temelju izlaganja održanih na međunarodnom znanstvenom skupu *Hrvatska u Srednjoj Europi. Kulturni transferi između dvaju svjetskih ratova* (znanstveni skup u spomen 65. obljetnice smrti Julija Benešića), održanom 6. – 7. listopada 2022. u Varšavi u suorganizaciji Instituta za zapadnu i južnu slavistiku, Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske i Veleposlanstva Republike Hrvatske u Poljskoj. Benešićeva je biografija donekle egzemplarna za pitanje mobilnosti i idejnih transfera u prostoru i vremenu, i to na (post)habsburškom području, koje se kasnije ponekad poistovjećuje s pojmom Srednje Europe. Upravo je život i rad Julija Benešića sjajan primjer kretanja srednjoeuropskim prostorom i djelovanja u različitim sredinama, od kojih je svaka odigrala ulogu u njegovoj formaciji.